

KAMSAR HARUTYUN KHAÇATIRYAN'IN* ANLATTIKLARI
(1898, BAYAZET DOĞUMLU)

Bayazet Şehri Büyük Masis'in [Ağrı Dağı] eteklerinde, Bayazet Kalesi yakınlarında bulunuyordu. Kale bir tepenin üzerindeydi ve manzara çok iç karartıcıydı. Şehirde yön tayini kale referans alınarak yapılırdı : "Kalenin sağında", "Kalenin solunda", "Kalenin altında", "Kalenin üstünde", vs. Kaleden şehre doğru ışın gibi dar sokaklar iniyordu; bunlara "sokhaklar" denirdi. O sokakların her iki yanında basamak şeklinde, biri diğerinin üstünde olacak şekilde yan yana dizilmiş evler inşa edilmişti; yani aşağıdaki evin damı üstteki evin avlusuydu. Tepeden aşağıya doğru basamak basamak iniyorlardı; aşağıda ise düz bir yer vardı.

Evimiz kilisenin arkasındaki duvarın dibindeydi ve kiliseye çok yakındı. Kilisemiz kubbesizdi; düz bir damı vardı. Dikkat çekmesin diye o şekilde olduğunu söylerlerdi. Kilisenin arkasındaki duvar hep yaştı; "duvarın içinde canlı bir kız var, onun gözyaşlarından duvar ıslanıyor" diyorlardı. Büyüklerin anlattıklarına göre, kilise inşa edildiği zaman duvarı akşama kadar örüyorlarmış; sabah çalışmaya devam etmek için geri döndüklerinde ise onun yıkılmış olduğunu görüyorlarmış. Yaşlılar duvarın ayakta kalabilmesi için, içine genç bir kız ya da erkek konulmasını salık vermişler. Öyle de yapmışlar; bir yerden, teyzesine büyük bir meblağ ödeyerek, öksüz bir kız getirmişler. Kızı duvarın içine yerleştirip duvarı örmeye başladıklarında kız şarkı söyleyerek teyzesine hitap etmiş; teyzesi ise : " örsünler çocuğum örsünler! Dizine kadar, beline kadar, göğsüne kadar ve daha yukarılara kadar örsünler!" diye onu sakinleştirmiş. Omuzlarına vardıklarında, kız, teyzesinin kendisini duvarın içine yerleştirmeleri için verdiği anlamış ve ağlayarak teyzesine şu şekilde beddua okumuş : "Kara kargaya dönesin; duvara konup cırlıdayasın!" Teyzesi de kargaya dönüşmüş ve ıslak duvarın üstüne tünemiş. Bugüne kadar da o ıslak duvarın yakınında bir sürü karga uçar durur. O hikâyeyi hep anlatır ve "Ördüler teyze ördüler!" şarkısını söylerlerdi; kızlar ise bir çember oluşturup dans ederlerdi.

Şehrin iki sınıflı, erkek ve kızlara mahsus sınıfları olan bir ilkokulu vardı. Teneffüslerde herkes avluya çıkar, ayrı ayrı oynardı. Kızlar dans ederler, erkekler ise seyredilerdi. O yüzden de her gün, okula gidip "Laylo Khane" oynamaması için kız kardeşim Viktor'la kavga ederdim. Sonra, bir daha okula gidemesin diye kitaplarını alıp yırttım.

Şehirde Ermeniler ve Türkler yaşıyordu; çevre köylerde ise Kürtler. Kürtler her gün Bayazet'e pazarda alışveriş yapmaya geliyorlardı. Şehirde herkes birbirini tanırdı; zira herkes birbiriyle tanıdık, akraba ya da dosttu. Birbirleri hakkında konuşurken daha çok soyadlarını kullanırlardı. Örneğin, bizim soyadımız "Umbırşatenk"ti; çünkü bizimkilerin hepsi de uzun yaşarlardı.

Anne tarafımın soyadı "Burd-Hayroenk"ti; zira çok kıllıydılar, sakal ve bıyıkları vardı. Diyorlardı ki, bir keresinde dede Hayro yün depolama döneminde teraziyile yün tartarken istenen ağırlık değerine ulaşamamış. Hayro düşünüp taşınmış ve sakalından bir miktar kesip

yüne eklemeye karar vermiş. Ondan sonra da onların aileleri "Burd-Hayroents" ismiyle tanınmış.

Sülalemiz büyüktü : dört erkek kardeş aileleriyle birlikte yan yana, neredeyse tek bir aile gibi yaşıyorlardı. Annem en büyük gelin olduğundan sülalede evin hanımı oydu; yemek pişirmek onun göreviydi. Bizim tandır evinde hemen hemen her gün ekmek ve kete pişirilirdi. Ekmeği pişiren bir Türk kadını ve bizim evimizde oturuyor gibiydi. Akşam yemeğini, yahni, dolma, köfte ve diğer yemekleri güveçle veya özel büyük bakır kaplarla tandırın içine indirirlerdi.

Ailenin bütün fertleri dedem Khaçatur'un ("Khaçatur" = "Haç'ın verdiği") adından gelen, Kaçaturyan soyadını taşıyorlardı; ama bizden bahsederlerken : "Umbırşatents filanca" derlerdi. Dedemin dört erkek ve bir kız çocuğu vardı. Erkekler şunlardı : terzi Avetis, öğretmen Arakel, kuyumcu Harutyun ve neredeyse hiç hatırlamadığım ve adı sanki Simon olan en küçüğü. Önce karısı sonra da kendisi vefat edip annemin korumasına biri kız diğeri erkek iki çocuk bıraktıklarında ben küçüktüm. Arakel Emmi evli değildi; bizimle oturuyordu. Avetis'in Vahan, Gagik ve Hrant isimli üç erkek evladı vardı. Harutyun'un Sirakan, Kamsar, Viktorya, Epros isimli iki erkek ve iki kız çocuğu vardı. Khaçatur dedemin kızı erkenden evlenmişti; biz onu göç sırasında kaybetmiştik ve onun çocuklarını 1940'larda Tiflis'te bulduk ve birbirimizi sık sık ziyaret ettik. Avetis de çocuklarıyla Tiflis'e gitmişti; daha sonraları ise çocuklarından ikisi Yerevan'a, biri de Batum'a taşındı. Hepsi de evliydi; büyüğün iki oğlu vardı; ortancanın bir oğlu, üçüncünün ise bir kızı vardı; Hrant'ın genç yaşta vefat etmesinden dolayı ziyaretlere devam edemeyip kızını tanımaya fırsat bulamadık.

Arakel Emmi Bayazet'e 3 kilometre mesafedeki Artsap Köyü'nde öğretmen olarak çalışıyordu. Her gün oraya gidip, akşam geri dönüyordu. Kışın kar, yerleri kalın tabakalar halinde kapladığında karın içinde patika benzeri, bir insanın geçeceği genişlikte yürünecek bir yol açılıyordu. Karşından birisi gelse, durup duvarlara sürtünerek birbirlerine yol vermek mecburiyetinde kalıyorlardı. Kar tabakasının kalın olmasına rağmen, şehrin yukarı kısmı düz bir ovaydı; orda özellikle güneş batarken bıldırcınlar dolaşırdı. Biz onlara "keklik" adını verirdik. "Keklik"ler ürkek bir şekilde orda burda yem arardı. Bir ses duyduklarında, ya da bir insanın yaklaştığını hissettiklerinde hemen başlarını karın içine sokup kuyruklarını yukarı dikiyorlardı. Arakel emmi eve dönüş yolunda eliyle sağından ve solundan bu "keklik"leri yakalayıp önceden hazırladığı torbanın içine atıyordu. Öyle ki, eve vardığında 20-30 tane "keklik" toplamış oluyordu. Ben sabırsızlıkla Arakel Emmi'yi bekliyordum. İçeri girer girmez, torbayı ayaklarımın önüne atıp bana : "Kamsar! al kekliklerini" diyordu.

Ben, önceden suyu kaynatmış oluyor ve hemen şaşkın kekliklerin başlarını koparıp, tüylerini yolarak bol yağda kızartıyordum; bunları arkadaşlarla birlikte yiyorduk. Hayatımda ondan daha lezzetli bir şey yediğimi hatırlamıyorum.

Evde hepimizin üzerine düşen görevler vardı. Mesela Arakel Emmi her sabah pazardan et getirip sonra işe gitmek zorundaydı. Kasaplar müşterilerini tanırlardı. Eti onların verdiği siparişe göre ayırırlardı; bunu yaparken sığırın parçasını ve ağırlığını da göz önünde tutarlardı. Müşterilerinin geleceği vakti de bilirlerdi. Her sabah Arakel Emmi çocuklara birer şahi veya abbasi verirdi. O, kuru yemiş alacağımız paraydı. Hemen dükkâna koşup, parayı bakkala

uzatarak ceplerimizi açıyorduk. O da cebimize kuru üzüm, leblebi, kuru yemiş ve tatlı dolduruyordu; bunları bütün gün yiye yiye bitiremiyorduk.

Mahalleli çocuklarla gruplar halinde toplanıyor; para topluyor, yiyecek getiriyor ve bayram günlerinde eğlenmeye, yemeye-içmeye gidiyorduk. Lakhti [topuzlarla oynanan bir oyun] oynamak, yarışmak, gücümüzü denemek, Paskalya'da yumurta kırırma yarışı yapmak ve yumurtaları yuvarlamak ve başka oyunlar oynamak için de bir araya geliyorduk. Bazen de gruplar oluşturarak başka mahallelerin çocuklarına karşı taşlarla savaşımaya gidiyorduk. Ben bizim mahallede benden 2-3 yaş büyük, daha ziyade Sirakan'ın yaşında çocuklarla arkadaşlık ediyordum; örneğin Markhents Zaven bunlardan biriydi; onunla arkadaşlığımız sonuna kadar sürdü.

Arkadaşım olan çocuklarla birkaç kez Masis'in yamaçlarından yukarı tırmandık. O yerlere "Tındirler" denirdi. Masis'in zor kısmından biraz daha yukarı tırmanıyorduk; orda yer yer bir dere gibi akan ve otların arasında kaybolan soğuk bir su kaynağı vardı. Biz onu bulmak için çok araştırdık ama başaramadık. Bir keresinde de kaynağın içine saman doldurduk ve nerden çıkacak diye samanları takip etmeye başladık. Onları Bayazet Nehri'nde bulduk. O kaynağın suyunun gidip Bayazet Nehri'ne döküldüğünü anladık. Kaynağın yukarısında yanan tandırlar vardı. Yukarı tırmanıp o tandırlarda kebab yapıyor; yiyor ve çok tatlı olan o soğuk sudan içiyorduk; sanki hiçbir şey yememiş gibi acıkmış olarak eve dönüyorduk. Bir defasında da arkadaşlarımızdan biri bizimle gelemedi; onun payını eve götürmeye karar verdik; ızgara eti lavaş ekmeklerin içine sarıp yanımızda aşağı indirdik ve lavaş ekmekleri açtığımızda ızgara yapılmış et yerine çiğ et bulduk. Ben çok küçükken, 7-8 yaşındayken ovalarda, tarlalarda çok koşuştururdum. Bir keresinde benden büyük ve küçük çocuklarla koşuşturarak ovalara çiçek toplamaya gittik. Masis'in eteklerinde ilkbaharda bir çiçek deryası olurdu. İlkbahar çiçeği adını verdikleri bir çiçek vardı, farklı renklerde çiçekler açardı. O çiçeklerin bulunduğu beyaz, mavi ve kırmızı ovaları hatırlıyorum. O çiçekler güneş doğmadan açılıyordu. Bu yüzden, büyük çiçek demetleri oluşturup eve götürmek amacıyla sabah erkenden gidiyorduk. Çok güzel kokuyorlardı. O çiçekler yaklaşık olarak Mayıs sonlarında ve Haziran başlarında açıyorlardı. O güzel düzlüklerin ortasında bir kaya vardı; çiçek toplamaya gittiğimizde o çatlağın tepesine tırmanıyor ve yüzlerimiz Masis'e dönük olarak güneşin doğmasını bekliyorduk. Ordan seyrederken güneş iki Masis'in [Büyük ve Küçük Ağrı] tam ortasından doğuyordu. O olağanüstü güzel bir manzaraydı. Daha ileri yaşlarda, yani herkesin canını kurtarmaya çalıştığı zaman [göç döneminde] oralara tekrar gittiğimi hatırlamıyorum.

Bayazet'ten açık araziye çıktığımızda, şehirden çok uzak olmayan bir yerde, birkaç kilometre ötede, düzlüklerde, çevresi taş yığınlarıyla kaplı bir tepe vardı. Bütün düzlük taş ve kayalarla kaplıydı. Tepeye "Top Atan" derlerdi. Yılda bir kez o tepenin zirvesinden gazlar çıkar, güçlü bir gümbürtü duyulur, yer hareket eder ve taşlar sağa, sola farklı irtifalara ve uzaklıklara uçardı. O tepenin çukur olan ortası, içinde kaynayan bir ateş olan tandıra benzerdi. Sağa sola uçuşan taşlar da uzun süre yanacak derecede sıcak kalıyordu. Zamanında o düzlükte Kürt köylerinin bulunduğunu anlatırlardı. Yolcular bu yerden neredeyse koşarak geçerlerdi; zira kimse o tepenin ne zaman patlayacağını bilmiyordu. Büyüklerin arasında "Top atma" zamanını işaretlere bakarak önceden kestirebilen ve o konuda uyarıda bulunan insanlar vardı.

Babamı şehirde kuyumcu Harten olarak tanınırlardı. Atölyesi şehrin iç mahallelerindeydi. Yamaçtan inince en aşağıda düz bir yer vardı; oradan iki basamak çıkıp atölyeye giriyorduk. Okul tatil olunca, babam kendisine yardım etmemi istediği bahanesiyle beni yanında götürürdü. Bana mesleğini öğretmek istediğini çok sonraları anladım. Ben her şeyi görüyordum, ama özel bir önem vermiyordum. Babam bütün gün çalışıyordu; sürekli birileri gelip gidiyordu; ben de bir çırak gibi babamın yanında çalışıyordum. Her dediğini yapmak zorundaydım. Kaşlarını çatınca biraz korkuyordum; başka bir nedenden dolayı değil, sadece onu çok sevdiğimden ve çok saydığımından onu gücendirmek istemediğimden dolayı. Genellikle herkes babam hiddetle baktığında bir tür dehşete kapılırdı; babam çok sert bir adamdı. Mavi, büyük gözleri vardı ve ters ters baktığında bütün yüzü dehşet veren bir hal alıyordu. Başlıca müşteriler Kürttü; onlar için gümüş süsler hazırlıyordu. Kürtler ise babamın çalışması karşılığında altınla ödeme yapıyorlardı. Bana göre, gümüş almak için altın vermeleri daima şaşırtıcı bir durum teşkil ediyordu. Babam altını küçük keseler içinde altölyenin köşesine doldurulmuş olan yanmış veya henüz yakılmamış kömürün altında saklardı.

Her sabah Kürtler Bayazet'in çevre köylerinden pazara alışveriş yapmaya gelirlerdi. Ara sıra bir metal parçasıyla atölyeye girip : "Usta! Bu ne tür bir metal?" diye sorarlardı. Babam metale bakar, sonra da üzerine, isminin ne olduğunu hatırlayamadığım bir sıvı sürüp metalin ne olduğunu tespit ederdi. Bakır ya da gümüş ise, yerine bakır ya da gümüş bir yüzük, bilezik verip yolları. Kürtler babamdan çok memnundular ve onu çok sayarlardı. O metal parçaları, ihtiyaç duyulana kadar, ayrı bir kasaya atılırdı. Bir keresinde bir Kürt o tür bir metal parçası alıp, utangaç bir tavırla babama : "Usta, bu metal parçası gümüşe benziyor" dedi. Babam Kürde bakıp kızgın bir şekilde : "Gümüş olduğunu nerden anladın?" diye sordu. Metal parçasını alıp kömürlerin üstüne attı; Kürde gümüş bir yüzük verdi; o da utanarak, bir çocuk gibi kızarak başını öne eğip gitti. Kürt gittikten sonra "babam niye adama kızdı?" diye şaşkın bir şekilde babama baktım ve çok dikkatli bir biçimde sordum : "Baba, metale iyi baktın mı?" Kendisi bana ters ters baktı; gidip kömürlerin arasındaki metal parçasını buldu; getirip yeniden inceledi ve vücudunu ter bastı : "Vay! Kirveyi kandırdım! Koş! Pazardadır, yakalayıp geri getir" dedi. Dışarı koştum; koşarak pazara vardım; aradım, ama onu bulamadım. Ondan sonra babam o Kürdü her yerde aradı; zira metalin içinde gerçekten de bir gümüş damarı vardı. Çok sonraları, Yerevan'da babamın aletleri arasında hala o metal parçalarından kalanlar vardı. Merak edip onları erittik; gerçekten de yüzde 30'u gümüştü. Bayazet ve çevresinde o tür parçalar her yere serpilmişti.

Ben küçükken cereyan etmiş ve bütün Bayazet'te hayatı altüst eden bir olay hatırlıyorum. Annemin kız kardeşi Haykanuş çok güzel bir kızdı. Kürtlerin ve Türklerin onu kaçırmamaları için dedemler Haykanuş'u nasıl saklayacaklarını bilemiyorlardı. Kızcağız hiçbir yere gidemiyordu; onu biz götürüp getiriyorduk. Geceleri evinde kalmıyordu; neredeyse hep bizim evde uyuyordu; zira bizim ailede erkekler çoktu ve bundan başka Kürtlerin ve Türklerin ailemize karşı özel bir saygıları vardı. Babam hastalandığında, Ermenilerin evini ziyaret etmeyen ve vizite ücreti de çok yüksek olan çok tanınmış bir Türk askeri tabip babamı tedavi etmek için gönüllü olarak evimize gelmişti.

Sonunda Haykanuş evlendi. Kocasını çok yakışıklı bir gençti. Onu hep ata binmiş vaziyette hatırlıyorum. Uzun boylu, akıllı ve cesurdu. Şehirde büyük ün sahibiydi. Vahan uzun süre

evinden uzak kalıyordu ve Haykanuş yeniden kaynanasıyla yalnız kalıyordu. Ben küçüktüm, ama çocuklar arasında özel bir muamele görüyordum; sık sık bana erkeklere verilen işleri yaptırıyorlardı. Önceleri sadece Haykanuş'a eşlik ediyordum; daha sonra geceleri evi ve kadınları korumam için de gönderiyorlardı. Şehirde "Vahan, kaçaktır, dağlarda geziyor" fısıltısı dolaşıyordu; ama onun gizemli bir tavrı vardı ve bunun dışında, herkes ondan söz açılınca susardı, onun kim olduğunu veya ne işle meşgul olduğunu gizlerdi; fakat o saygılı suskunluk ona karşı büyük bir saygı duyulmasına yol açıyordu. Bayazet'te onun iş arkadaşları ve bağlantıları vardı.

Haykanuş'un kocasının evi yukarı mahallelerdeydi, yokuşun başında. Bir gün, akşama doğru, güneş henüz batmadan o taraflardan bir gürültü duyuldu; herkes toplanmıştı. Evimize, Haykanuş'un kaçırıldığı haberini getirdiler. Babam ve komşu erkekler ellerindeki işleri bırakıp uzun uzadıya düşünmeden, kimin atı varsa atıyla, olmayanlar da koşarak kaçırılanın arkasından gittiler. Birkaç sıkıntılı saat geçti. Hepsi Haykanuş'la birlikte çok geç eve döndü. Çok geçmeden, belki bir yıl sonra gene o taraflardan gürültü ve feryatlar duyuldu. Hepimiz koştuk ve bu defa Haykanuş'un kocası Vahan'ın cesedinin getirildiği anlaşıldı. Kürtler pusu kurup onu öldürmüşlerdi. Zavallı Haykanuş topu topu iki yıllık gelindi! Cenaze töreni sırasında hava çok ağırdı. Vahan çok gençti ve çok seviliyordu. Ağlama ve sızlama sesleri duyuluyor, şehirdeki bütün Ermeniler cenaze törenine katılıyordu. Büyük, küçük herkes çok gergindi; kavga çıkarıp öç almak için bahane arıyorlardı. Büyükler gençleri zor zar dizginleyebiliyorlardı. Ermeniler kendi içlerine kapanmış, tek bir aile olmuşlardı.

Bayazet'te buna benzer vakalar ender yaşanan olaylar değildi ve zaman zaman gerginlik artıp azalıyordu. Olanları unutmak istiyorlar; ama kan döküldüğünde dayanamıyorlardı. O yüzden de hep hazır ve uyanık bir haldeydiler. Herkes evinde silah bulundururdu. Hiç olmazsa her an eyerleyebilecekleri bir at sahibi olmaya çalışırlardı. Zaruri durumlarda, çabucak olay yerine yetişmek için her evden bir ya da birkaç atlı dışarı fırlardı. Günlük hayat sakin gözükürdü. Bayramlar ve özellikle de düğünler birlikte kutlanır, açık hava toplantıları ve şenlikler sanki Ermeni, Türk, Kürt ayrılığı yokmuş gibi birlikte yapılırdı; ama çevreye ve insanlara karşı hep uyanıktılar. Gece-gündüz nöbet tutar ve susarlardı. Bayazet'te Daşnaklar vardı; devrimcilerin de varlığından bahsedilirdi; büyükler onları bilir, ama bizim kimseyle temas etmemize izin vermezlerdi. Geleneklere göre çocukların büyüklere karşı saygısı sonsuzdu ve kimse onların sözünden çıkmaya çalışmazdı. Büyüklerimiz de her şeyden çekindiklerinden yanlarından uzaklaşmamıza izin vermezlerdi.

Biz ailece hep huzursuzduk. Babam bazen köylere, Kürtlerin konakladıkları yerlere kuyumculuk yapmaya giderdi; o sırada evde mutlaka bir erkeğin bulunması sağlanırdı. Kadınları ve çocukları yalnız bırakmazlardı; zira değişik olaylar cereyan ediyordu.

Evi tamamen annem, Alkhatuni idare ediyordu. Küçük amcamın öksüz bıraktığı biri kız, diğeri erkek iki çocuğun bakımı anneme kalmıştı. Arakel Emmi de vefat etmişti. Evde babam, annem, üçümüz, Sirakan, Viktor, ben ve o iki çocuk kalmıştık. Avetis ailesiyle ayrı bir evde oturuyorduk.

Hepimizin doğum günleri kilisedeki İncil'in arkasındaki temiz sayfalara kaydedilmişti. Göç

başladığında, özellikle de celp dönemi yaklaştığında hepimiz hesaplarımızı kaybettik. Biz askerlikten kaçmaya çalışıyorduk; kimse gerçek yaşını söylemiyordu; bu yüzden de hesaplar karışıyordu. Sirakan'ın en büyüğümüz ve ortancanın Viktor olduğunu, benim ise ailenin en küçüğü olduğumu biliyordum. Annemin söylediğine göre aramızda ikişer yaş fark vardı. İleride bizi sağlık kontrolünden geçirdiklerinde yaşça büyük olan ben olmuştum, en küçüğümüz ise Viktor olmuştu.

Türk Ordusu Bayazet Ermenilerini katletmeye geliyor diye şehirde panik baş gösterdiğinde yıl 1914'tü. Hepimiz de evimizin kapılarını kitleyip anahtarları saklayarak İğdir'a kaçtık. Hızla insanlar yatıştı ve haberler duruldu; ilk panik atlatıldı; birkaç ay içerisinde geri döndük. İğdir'da ev kiralamıştık; yazlıkta yaşar gibi yaşıyorduk. İlk defasında hiç eziyet çekmedik. Geri döndük; her şey yerli yerindeydi. Anahtarları çıkarıp kapıları açtık ve eskisi gibi yaşamaya devam ettik. Evden bir saç teli bile eksilmemişti. Komşular da bizi iyi karşıladılar; ama artık yüreğimize korku hakimdi. Aradan ne kadar zaman geçtiğini hatırlamıyorum, bir kere daha İğdir'a kaçtık; ama çok kısa bir süre için. Orda, neredeyse bir ay kaldık ve yeniden geri döndük. Üçüncüsünde artık yolculuğu geciktiriyorduk; evden çıkmak istemiyorduk; ama bu defa bütün şehir kaynıyordu, herkes Rus sınırına doğru gidiyordu. Bu olay 1916 sonbaharında cereyan ediyordu. Şehir yarı yarıya boşalınca ayrılışın kaçınılmaz olduğunu anladık ve eşyalarımızı toplamaya başladık. Az zamanımız kalmıştı. Komşu Türk kadınlar artık evimize dolmuşlardı ve açık bir şekilde almak istedikleri şeyleri parmaklarıyla gösteriyorlardı. Eşyalarımızı bizim önümüzde paylaşıyorlardı. Biz bu olayı sessiz bir biçimde kabulleniyorduk ve birbirimizle kaş göz işaretleriyle anlaşıyorduk; çok tedbirliydik. Bize eklemek pişiren Türk kadın zaten her şeyin yerini biliyordu ve sanki neyin nerde olduğunu gösteriyordu. Ben buna dayanamıyordum; ne yapacağımı bilemiyordum. Tüfeği alıp bizim ekmeğe kadını öldürmek istedim. Babam niyetimi anladı ve elimi kavradı. "Kamsar, kan dökme; ocağım temiz kalsın" dedi. Kadını vurursam, olacakları biliyordu; hepimiz kendi evimizde katledilecektik. Hepimiz sessiz, yüreğimiz sızlayarak dışarı çıktık. Eşeğin sırtına birkaç parça kilim ve elbise yüklemiştik; artık hiçbir şey umurumuzda değildi. Birkaç iyi, kıymetli aynamız vardı; Sirakan onları alıp sözde güvenli yerde olsun diye o elbiselerin üstüne koydu. Hem de yeniden geri dönmeyi umuyorduk. Annem yeni doğmuş kız kardeşimin kundağını kucakladı, ben de amcamın iki çocuğunu, altı yaşındaki kızını ve beş yaşındaki oğlanı kucağıma aldım ve dışarı çıktık. Kapıları yeniden kapattık; anahtarları da bizim bildiğimiz güvenli yerde sakladık; sokağa çıktık. Şehir sanki bomboştuydu. Biz neredeyse şehirden son ayrılan insanlardık. Şehri terk ettiğimizde arkama baktım; bizden sonra gelen hemen hemen kimse yoktu. Muhacir kervanlarına çabuk ulaşmak için koşarak ilerliyorduk. Onlara yetiştik. Rus askerleri atlarına binmiş, bizi her iki taraftan da koruyorlardı. Yolda bir Rusla arkadaş oldum; çok iyi kalpli bir gençti. Evden çıkarken mevsimin sonbahar olduğunu aklıma getirmemiştim; ama artık çok geçti ve üşüyordum. Rus arkadaşım bunun farkına vardı ve askeri paltosunu çıkarıp bana giydirdi. Palto bana büyük geldi, omuzlarımdan aşağı dökülüyordu; ama sıcak tutuyordu. Sonra da, bizden ayrılırken, binmem için atını bana verdi. Rus askerleri yavaş yavaş bizim gerimizde kaldılar. Aramızdan silahı olan gençler, neredeyse buluş çağında erkekler çıkıp o Rus askerlerinin yerini doldurdular. Muhacir akışı giderek büyüyor, farklı yerlerden kaçanlar birbirine karışıyordu. Ağlayan, matemli, yüreğinde ölüm dehşeti olan insan kalabalığı yolda kendini sürüklüyordu. Türk zabıt grupları bizi uzaktan takip ediyorlardı. Ateş etmiyorlardı; sessizdiler; ama mola da vermiyorlardı. Bütün

yol boyunca her iki yana dökülmüş yiyecek bohçaları vardı. Her adım başında, lavaş ekmekler desteler halinde yere dökülmüştü. Bizden önce kaçanlar yiyeceklerini yanlarına almayı başarmışlar, ama yorgunluktan yüklerini yolda aşamalı olarak boşaltmışlardı. Kim acıktıysa o yiyeceklerden alıp yiyordu; eşekler ve atlar ise bütün yol boyunca ağızlarını uzatarak o lavaş ekmeklerle besleniyorlardı. Bakınca insanın yüreği sızlıyordu. Ekmekler ayaklar altındaydı.

Ben çocukları at sırtına koymuş, kendim de ayaklarımı sürükleyerek yanından yürüyordum, bir taraftan da bizimkiler nerde ve ne yapıyorlar diye gözlerimle takip ediyordum. Rus hududuna vardığımızda annemin artık ortalıklarda olmadığını farkına vardım. Bizimkiler onun nerde olduğunu bilmiyorlardı. Herkese onun nerede olduğunu sormaya başladım; ama kimsenin ondan haberi yoktu. Yolda durup sırayla herkese, kucağında çocuğu olan bir kadın görüp görmediklerini soruyordum. En sonunda bir kadın, kucağında çocuğunu taşıyan bir kadının yorgunluktan kervanın gerisinde kaldığını söyledi. Yüreğim vicdan azabından ve acıdan burkuldu. Ne yapmalıyım? Çok acı bir durumdu. Gözümü annemden hiç ayırmamıştım; ama sonunda sınıra vardığımız sırada onu kaybetmiştim. Yaşlı, yalnız bir kadına yaklaştım ve ondan çocukların ellerinden tutmasını ve ben geri dönene kadar bırakmamasını rica ettim. Yaşlı kadın bu teklifi zar zor kabul etti. Ata binip dört nala geri gittim. Ne kadar yol aldığımı bilmiyorum; gözüm hiçbir şeyi görmüyordu. Uzaktan Türk askerlerin kafaları ve silahlarının uçları görünüyordu. Birden kucağında çocuğuyla annemi gördüm; ayaklarını sürüyerek güçlekle büyük bir kayanın yanına ulaşmıştı. Beni gördü; umutsuzluktan ayakları büküldü. Çocuğu taşın üstüne koyup diz çöktü. Oraya vardığımda umutsuzluktan mıdır, yoksa sevincinden midir bilinmez, ağlıyordu. Hemen onu kucaklayıp atın sırtına yerleştirdim, bebeğini de kucağına verdim ve atın yularını tutarak koşar adım Margara Köyü'ne vardık. Karanlık basıyordu; kalabalık sınırı geçip yorgun ve umutsuz, köyün etrafındaki düzlüklerde oturmuştu. Annemi güvenli bir yere yerleştirdikten sonra amcamın çocuklarını aramaya başladım. Hava karanlık ve soğuktu; insanlar ateş yakmışlardı; yiyeceği olan yiyordu. Köylüler evlerinden çıkmış, kim nasıl yardım edebiliyorsa öyle yardımcı oluyor, hastalara bakıyordu. Genel olarak korkunç bir manzaraydı. Sonunda yaşlı kadını buldum; sevinçle yanına koştum; yaşlı kadın ise beni görünce dehşet verici bir şekilde ağlamaya başladı. Orda neler cereyan etmiş olduğunu anlayamıyordum. Biraz sakinleşince şunları anlattı : "Gideceğimiz yere varınca, ovada çok insan toplanmıştı. Onların arasında hemşerilerim de vardı. Hemşerim olan bir kadın bana yanaştı; oğlanın elinden tutup kimin çocuğu olduğunu sordu. Ben de ona bir delikanlının çocukları saklamam için yanımda bıraktığımı, ama kendisinin ortalıklarda gözükmeyeceğini söyledim. Kadın bana : 'Bu oğlanı bana ver, götürüp ona bakayım' dedi. Ne yapacağımı bilemiyordum. Ben de şöyle düşündüm : sen gittin, muhtemelen geri dönmeyeceksin; ben ise yalnız, yaşlı bir kadıyım, üstüme kalan bu çocuklarla ne yapayım, onlara nasıl bakayım? Ona : 'al' dedim. Kadın oğlanın elini tutmak için elini uzattı; kız kardeşi çığlık attı; erkek kardeşini kucaklayıp ağladı. İkisi de ağlıyor, öyle acı acı sızlıyorlardı ki, kadının yüreği dayanmadı : 'İkisini de ver, götürüp ikisine de bakayım' dedi. Ben de verdim." Ben bu işe çok kızdım ve ne yapacağımı şaşırđım. Gün ağardı; başladım herkese onları sormaya. Hiçbir yerden hiçbir haber alamadım. O şekilde de, bütün hayatım boyunca, nereye gittiysem, onları sordum ve bir gün onları bulmayı umdum; ama buna rağmen onlar hakkında hiçbir bilgi elde edemeyip onların izini kesinlikle bulamadım. Sirakan'ı da yolda kaybetmiştik. Çok sonraları duyduk ki, yüklerin üzerine yerleştirdiği o ayna az kalsın kendi hayatına mal olacaktı. Yolda güneş ışınları aynaya isabet etmiş ve ışık

dağlara yansımış. Ordan da o yansımayı takip ederek aynayı vurmuşlar. Ayna parçalanmış; Sirakan ise güçbela kendini bodur ağaçların arasına atabilmiş ve kurtulmuş. İleride Sirakan'ı, daha sonra, 1934-35 yıllarında ise halamızı ve kaybettiğimiz yakınlarımızın çoğunu Tiflis'te ve Yerevan'da bulduk.

Bizimle Margara'ya varan kafileden birçok kişi, imkân bulduklarında evlerine dönebilsinler diye Margara'ya ve sınıra yakın köylere yerleşti. Biz Martuni'ye gitmek için yola düştük. O taraflarda dostlarımız ve tanıdıklarımız vardı. Onların bize yardım edeceklerini umuyorduk. Kış önümüzdeydi. Yukarı Adıyaman'a, Zoragyug'a, Avdalağalu'ya gittik; ama hiçbir yerde de kalamadık. Her yerde ev kiralayıp, kuyumculukla iştiğal ediyorduk. Zar zor kışı geçirip Kyavar'a yerleştik. Sirakan da bize yetişti; Navolar'ın kızı Asanet'le evlendi. Onlar göçten sonra Yerevan'da yaşıyorlardı. Viktor, Mirzolar'ın oğlu Avetis'le evlendi; Daraçiçek'e (şimdi Tsağkadzor) gitti. Mirzolar göçten sonra oraya yerleşmişlerdi. Hayatlarını zorlukla sürdürüyorlardı. Baba Agrica'ya, Kürtlerin arasına gidiyor, kuyumculukla uğraşıyordu. Ücret olarak da genel olarak yağ, peynir, vs. gibi gıda maddeleri alıp getiriyordu. Yaşamımızı sürdürüyorduk. Kyavar'da arkadaşlarımız ve dostlarımız vardı. Epros büyüdü. Hepimiz yeniden beraber yaşıyorduk. Benim devamlı bir işim yoktu.

1927 yılıydı. Ter-Abrahamlar'ın evinden benden 10 yaş küçük Araksi'yle evlendim. Yerevan'da babamın yakın akrabaları vardı. Onlardan birinin kızı Hıripsime, Ter-Abrahamyan ailesinden Arşam'la, Araksi'nin ağabeyiyle evliydi. Arşam, babasının ölümünden sonra, öğrenim görmesi için Araksi'yi şehre getirmişti; Araksi ağabeyinin yanında kalmıştı; o, Hıripsime'nin görümcesi'ydi. Arşam evlenmek istediğimi duyunca bana yardım etmeyi teklif etti ve evine davet etti. Araksi'yle tanıştık ve evlendik. Bir yıl sonra büyük kızımız doğdu; sonra iki kız ve iki erkek çocuğumuz daha oldu. Evlendikten sonra, iki çocuk sahibi olduğum dönemde Araksi'nin amcasının oğlu beni jeolojik araştırma seferleri gerçekleştiren ekiplerde işe yerleştirdi. Kendisi, Artashes tanınmış bir jeolog, aşırı derecede zeki ve eğitimli bir kişiydi. Araksi'yi bir kız kardeş gibi çok seviyordu ve ona karşı duyduğu sevgiyi bana karşı da besledi. Onunla sık sık temas kuruyordu. Nurnus'ta çalışıyor, Kyavar'a gelip-gidiyordu. Gidiş-dönüşler zordu ve hep birlikte kesin olarak Yerevan'a yerleşmeye karar verdik. 30'lu yıllarda daha sabit bir işe transfer oldum; başlangıçta Devlet Yayinevi'nde daha sonra da bir numaralı basımevinde işe girdim. Hayatım boyunca dizgici olarak kaldım.

Okumayı seviyordum ve birçok kez Ermeni tarihi romanlarını okuyarak sabahladım. Basımevlerinden çıkan bütün kitapların ilk ya da ikinci nüshası benimdi. Büyük bir kütüphane oluşturmuştum ve bu benim için en büyük zevkti. 1936-37 yıllarında, harika görünümlü çok değerli kitapları gece vakti ve kimseye fark ettirmeden kendi elimle odun sobasında yaktım; ama, buna rağmen takibata uğradım. Az kalsın beni de Eğitim Bakanı Arto Yeğyazaryan'la ilişkilendirerek sürgün edeceklerdi. Fotoğrafım bir vesileyle gazetede yayımlanmıştı; beni Arto Yeğyazaryan'a benzettiler ve uzun süre beni sorguya çekmeye götürdüler ve takibata uğradım.

1935'te Sirakan devletten konut aldı; anası ve babasıyla birlikte ayrı yaşamak üzere taşındı. Onlar taşınana kadar Epros vefat etti; tifoya yakalanmıştı. Kiralık evde Araksi ve üç çocuğumuzla kaldık ve gece gündüz kendi evimize sahip olmayı düşledik. 1940 sonbaharında

Bayazetli Gızolar'dan Suren'e ait büyük evlerden bir odalı taş bir ev aldım ve kendi elimle onardım. Sonra İkinci Dünya Savaşı başladı. Birkaç kez silah altına alındım ve şans eseri olarak evde kaldım. Baba 1937'de erkek bir torun sahibi olacağını düşleyerek vefat etti; benim iki oğlumu göremedi; anne ise 1947'de ikinci oğlum doğduktan sonra vefat etti. Sirakan çocuk sahibi olmadı.

Bütün hayatım boyunca Bayazet'i, evimizi görmeyi hayal ettim. Bana öyle geliyordu ki, Bayazet'e gidecek olsam eskisi gibi anahtarı saklı olduğu yerden alıp kapıyı açacak ve her şeyi eski yerinde görecektim.

* Soykırımdan kurtulanın kızı, tarih bilimleri doktoru Jenya Khaçatıryan bu anıları yazıya döküp bize sunmuştur.